

शिक्षक प्रशिक्षणातील आंतरवासिता उपक्रम

सहा. प्रा. विश्वनाथ प्रभाकर सिंधीकुमठे

जयक्रांती कॉलेज ऑफ एज्युकेशन, लातूर

प्रस्तावना :

शिक्षकी पेशा हा केवळ व्यवसाय नसून ती एक अखंड चालणारी प्रक्रिया आहे यासाठी कौशल्य विकास स्वभाव व सामर्थ्याने कार्य करणारा तसेच विद्यार्थ्यांमध्ये नैतिक मूल्यांची जोपासना करणे व मूल्य संवर्धन करण्यास सक्षम असा शिक्षक होणे ही काळाची गरज आहे. प्रत्येक शिक्षक कौशल्यपूर्ण संपूर्ण कौशल्य आत्मसात करणारा व हाडामासाचा असेलच असे नाही यासाठीच शिक्षक प्रशिक्षणाचा समावेश शिक्षण प्रक्रियेत करण्यात आलेला आहे. प्राचीन काळापासून ते आजतागायत शिक्षण प्रशिक्षणाचे स्वरूप बदलत आलेले आहे पूर्वी प्राचीन काळात गुरुकुल पद्धती होती त्यात गुरूच्या आश्रमात प्रशिक्षणाथ्यांची सोय होती ती आता महाविद्यालयात व शाळांनी जागा घेतली आहे.

गुरुकुल पद्धती नंतर भारतात इंग्रज आले आणि शिक्षण प्रक्रियेची फार मोठा बदल घडून आणला. त्यात शिक्षण पद्धतीचे निरीक्षण व अवलोकन शास्त्रशुद्ध व पद्धतशीर रीतीने शिक्षण प्रशिक्षण सुरू केली. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर शिक्षण क्षेत्रात भारतामध्ये वेगवेगळ्या आयोगाची स्थापना झाली त्यांनी शिक्षण प्रशिक्षणाची पद्धती बदलण्यास सांगितल्या त्या नुसारच शिक्षण प्रशिक्षणात बदल झाला. उदाहरणार्थ राधाकृष्ण आयोग, मुदलीयार आयोग, कोठारी आयोग तसेच राममूर्ती आयोग व त्याच बरोबर 1986 चा राष्ट्रीय धोरण इत्यादी. शिक्षक प्रशिक्षण म्हणजे नुसते अध्यापन नसून त्यांच्या प्रशिक्षणातून पूर्ण कौशल्य प्राप्त करणे व

त्यातून योग्य असा व उत्तम शिक्षक घडविण्याचे कार्य पूर्ण होते यामध्ये महत्त्वाचा भाग म्हणजे आंतरवासिता आहे. हा भाग बी. एड साठी कोठारी आयोगाने लागू केला आहे व्यवसायिक शिक्षण जसे वैद्यकीय व अभियांत्रिकीच्या शिक्षणानंतर आंतरवासितेचा समावेश होतो पण सद्यस्थितीत अध्यापक विद्यालय व महाविद्यालय यांचा अभ्यासक्रमात समाविष्ट करण्यात आला आहे त्याच बरोबर आंतरवासिता राबविण्यासाठी अध्यापक विद्यालय व महाविद्यालय यांनी काही शाळेची निवड करून आंतरवासितेचे नियोजन करून प्रशिक्षणाथ्यांना आंतरवासिता हा भाग पूर्ण करून घेतात. यांचा उद्देश म्हणजे प्रशिक्षणार्थी शिक्षक म्हणून काम करण्यापूर्वी शाळेचे कामकाज, नियोजन, अध्ययन-अध्यापन पद्धती त्याप्रमाणे शालेय उपक्रम कोणते ? याची माहिती मिळते व ते उत्तम रित्या हे कार्य पूर्ण करावा या हेतूनेच.

आंतरवासिता कार्यक्रमाचा महत्त्वाचा टप्पा १९०९ मध्ये ब्राऊन विद्यापीठात सुरुवात झाली त्यानंतर बंगाल प्रांतात श्रीरामपूर येथे विल्यम केरी यांनी प्रशिक्षण विद्यालय सुरुवात केली पुढे हा डी. एड. व बी. एड. अभ्यासक्रमात आठ ते दहा दिवसांची घेण्यात येत होती परंतु २०१५-१६ या शैक्षणिक वर्षापासून बी. एडच्या अभ्यासक्रम बदलला आहे. पूर्वीच्या आठ ते दहा दिवसा ऐवजी प्रथम वर्षी चार आठवडे व द्वितीय वर्षात १६ आठवडे याप्रमाणे १९ ते २० आठवड्यांच्या आंतरवासितेचा समावेश करण्यात आलेला आहे. त्यामुळे ज्या शाळेत आंतरवासिता राबविण्यात येत

असते अशा शाळांच्या नियोजनावर अतिरिक्त भर पडली.

आंतरवासिता उपक्रमाचे शिक्षक प्रशिक्षणातील महत्त्व :

शाळेतील व्यवस्थापन हे प्रशिक्षणार्थ्यांच्या हाती दिल्यामुळे प्रशिक्षणार्थ्यांना आपली गुणवत्ता सिद्ध करण्यास संधी मिळते. शाळेची दैनंदिन कामकाज हे नियमित शिक्षक मुख्याध्यापक, पर्यवेक्षक व प्रशिक्षणार्थी यांच्यात सामंजस्य निर्माण झाल्यास शाळेचे व्यवस्थापनावर ताण पडणार नाही. आंतरवासिता कालावधीत जास्त दिवसाचा असल्यामुळे प्रशिक्षणार्थ्यांना सहशालेय उपक्रम, क्रीडास्पर्धा, जयंती-पुण्यतिथी व दिनविशेष इत्यादी कामेही शाळेच्या वेळापत्रकाप्रमाणे केल्यास शाळेच्या व्यवस्थापनावर अतिरिक्त भार पडणार नाही. आंतरवासितेमुळे शाळेच्या गुणवत्तेवर चांगला परिणाम झाला तर त्याच प्रमाणे शाळेचे व्यवस्थापनात अंमलबजावणी करता येते व विपरीत परिणाम झाला तर सुधारणा करण्यात येतात. बी. एड प्रशिक्षणार्थी हे शाळेतील मुख्याध्यापक, पर्यवेक्षक व नियमित शिक्षक यांच्या मार्गदर्शनाखाली जर आंतरवासितेतील दैनंदिन कामकाज, अध्ययन-अध्यापन व इतर कार्यक्रम वेळापत्रकानुसार योग्यरीत्या केले तर शाळेच्या गुणवत्तेवर व विद्यार्थ्यांच्या गुणवत्तेवर चांगला परिणाम घडून येऊ शकतो.

आंतरवासिता उपक्रमाचे शिक्षक प्रशिक्षणातील स्वरूप :-

शिक्षक प्रशिक्षणातील आंतरवासिता उपक्रमाचे स्वरूप पुढील प्रमाणे :

बी एड प्रथम वर्षातील द्वितीय सत्रामध्ये मध्ये चार आठवड्यांचा इंटर्नशिप प्रोग्राम हा परिचयात्मक कार्यक्रम आहे आणि त्यात समाविष्ट केलेला आहे त्यामध्ये प्रत्येक आठवड्याला एक क्रेडिट असे चार क्रेडिट्स देण्यात आलेली आहेत यानुसार अध्यापनशास्त्र आणि शिक्षणाच्या नाविन्यपूर्ण केंद्रांना भेटी - नाविन्यपूर्ण शाळा, शैक्षणिक केंद्र इ. उपक्रम,

वर्गातील क्रियाकलापांचे निरीक्षण. (अनुभवी शालेय शिक्षकांच्या 4 पाठांचे हे निरीक्षण वगळता शक्यतो प्रत्येकी दोनशालेय विषय अनिवार्य आहे), दररोज 02 पाठ, प्रत्येक विद्यार्थी शिक्षकाने शिकवण्याच्या मॉडेल्सचा वापर करून त्याच्या/तिच्या पद्धतीशी संबंधित 01 पाठ तयार करावेत आणि आयोजित करावे लागतील. तसेच इतर शालेय उपक्रमात सहभागी व्हावा. एक उपक्रम नई-तालीमवर आधारित असावा व तसेच 02 तास दररोज भौतिक सुविधांच्या अभ्यासासाठी दस्तऐवजीकरण, ग्रंथालय, प्रयोगशाळा इ. आणि उर्वरित वेळेत इतर शालेय क्रियाकलापांमध्ये व्यस्त रहावे. असे सर्व उपक्रम आयोजित करण्यात येतात.

बी.एड.द्वितीय सत्रातील चौथ्या सत्रा मध्ये इंटर्नशिप(१४ आठवडे) (०७ क्रेडिट्स) १ क्रेडिट/ २ आठवडे आंतरवासिता दरम्यान, विद्यार्थी-शिक्षक नियमित शिक्षक म्हणून काम करेल आणि नियोजन, शिकवणे आणि मूल्यांकन, शाळेतील शिक्षक, समुदाय सदस्य आणि मुलांशी संवाद साधणे यासह सर्व शालेय क्रियाकलापांमध्ये सहभागी होईल.

1. शालेय आंतरवासिता दृष्टीकोन, व्यावसायिक क्षमता, शिक्षकांचे स्वभाव, संवेदनशीलता आणि कौशल्ये यांचा विस्तृत संग्रह विकसित करण्यासाठी डिझाइन केली जाईल.
2. शाळांमधील विद्यार्थ्यांच्या विविध गरजा पूर्ण करण्यासाठी विद्यार्थी शिक्षक सुसज्ज असतील.
3. विद्यार्थी-शिक्षकांनी कमीत कमी दोन स्तरांवर अध्यापनात सक्रियपणे गुंतले पाहिजे, म्हणजे, उच्च प्राथमिक आणि माध्यमिक.
4. त्यांना सरकारी आणि खाजगी शाळांमध्ये शिकवण्याची संधी उपलब्ध करून द्यावीपद्धतशीर पर्यवेक्षी समर्थन आणि प्राध्यापकांकडून अभिप्रायासह.
5. शाळांमध्ये इंटर्नशिप किमान 15 आठवड्यांच्या कालावधीसाठी केली जाते.

6. यामध्ये नियमित शिक्षकासह नियमित वर्गाचे निरीक्षण करण्यासाठी एका आठवड्याच्या सुरुवातीच्या टप्प्याचा समावेश असावा आणि त्यात समवयस्क निरीक्षणे, शिक्षक यांचाही समावेश असेल. शिक्षकांद्वारे इंटर्नच्या धड्यांचे निरीक्षण आणि निरीक्षणे.
7. शालेय इंटर्नशिप दरम्यान आणि नंतर विद्यार्थी-शिक्षकांनी त्यांच्या शिकवण्याच्या अनुभवाचे एकत्रीकरण करणे आणि त्यावर विचार करणे महत्वाचे आहे.
8. त्यामुळे, इंटर्नशिप कार्यक्रमादरम्यान चिंतनशील जर्नल्स लिहिण्याबरोबरच, इंटर्नशिपनंतर अध्यापनाच्या अनुभवाच्या विविध पैलूंवर विस्तारित चर्चा आणि सादरीकरणासाठी जागा असेल.
9. तथापि, जर संस्थेला संदर्भ समजून घेण्याची संधी उपलब्ध करून द्यायची असेल सरकारी आणि खाजगी शाळेत शिकवण्याचे किंवा प्राथमिक आणि वरिष्ठ माध्यमिक स्तरावरील अध्यापनाची गतीशीलता, हा कालावधी दोन भागांमध्ये विभागला जाऊ शकतो.
10. इंटर्नशिपची व्यवस्था दोन ब्लॉक्समध्ये अशा प्रकारे केली जाऊ शकते की एका ब्लॉक दरम्यान एका शाळेत एका विशिष्ट स्तरावर (उदाहरणार्थ प्राथमिक किंवा वरिष्ठ माध्यमिक) शिकवणे, त्यानंतर दुसऱ्या शाळेत किंवा त्याच शाळेत दुसऱ्या स्तरावर शिकवले जाते दुसऱ्या ब्लॉक दरम्यान.
11. कोणत्याही परिस्थितीत, विद्यार्थी-शिक्षकेला तिच्या/त्याच्या इंटर्नशिप कालावधीत दोनपेक्षा जास्त शाळांमध्ये पाठवले जाऊ नये.
12. इंटर्नशिप ठराविक धड्याच्या योजनांच्या 'वितरण' पर्यंत कमी करता कामा नये, परंतु विद्यार्थी आणि शाळा यांच्याशी अर्थपूर्ण आणि सर्वांगीण सहभागासाठी लक्ष्य ठेवले पाहिजे.
13. शिवाय, च्या रिडक्शनिस्ट पद्धतीने अध्यापनाचा सराव केला जाऊ नये पृथक 'कौशल्य' आणि सिम्युलेटेड धड्यांचे सूक्ष्म शिक्षण.
14. इंटर्नशिप कार्यक्रमात खालील क्रियाकलापांचा समावेश आहे आणि प्रत्येकी एक क्रेडिट देण्यात आलेले आहे.
 - (a) सराव पाठ (6): शक्यतो सराव पाठ शालेय विषय पद्धतीशी संबंधित असावा आणि पाठ वेगवेगळ्या स्तरांवर (ले. उच्च प्राथमिक, माध्यमिक आणि उच्च माध्यमिक स्तर) आयोजित केले जातील अशी अपेक्षा आहे.
 - (b) मूल्यमापन योजना : ४१% विद्यार्थी शिक्षकाला कोणत्याही एका पद्धतीशी संबंधित युनिट चाचणीची योजना ब्लू प्रिंटसह करावी लागेल, चाचणीचे व्यवस्थापन करावे लागेल आणि योग्य अभिप्रायासह निकाल तयार करावा लागेल.
 - (c) शाळेने ठेवलेल्या नोंदींचा अभ्यास: विद्यार्थी शिक्षक रेकॉर्ड आणि दस्तऐवजीकरण आणि त्याची प्रणाली ठेवण्याचा अभ्यास करतील, शाळेची देखभाल, मूल्यमापन इ. आणि अहवाल तयार करेल.
 - (d) सह-अभ्यासक्रम / सांस्कृतिक / साहित्यिक उपक्रमांचे आयोजन : विद्यार्थी शिक्षकांनी किमान 02 सह-अभ्यासक्रम / सांस्कृतिक// साहित्यिक उपक्रम आयोजित करणे आवश्यक आहे
 - (e) समवयस्कांचे निरीक्षण: विद्यार्थी शिक्षकाने कमीत कमी 10 पाठांचे निरीक्षण करावे आणि योग्य ते अभिप्राय द्यावेत.
 - (f) इतर शालेय उपक्रम/कार्यक्रम: इतर क्रियाकलापांमध्ये मानसशास्त्रीय चाचणी आयोजित करणे, पालक-समुदाय यांचा समावेश असू शकतो संबंधित उपक्रम, उपचारात्मक अध्यापन, क्रीडा उपक्रम, जनजागृती कार्यक्रम इ. विद्यार्थी शिक्षकाने या श्रेणीतून किमान दोन उपक्रम राबवावेत.

(g) मुलाखती आणि शिक्षकांशी संवाद : विद्यार्थी शिक्षकाने किमान दोन अनुभवी शिक्षकांच्या मुलाखती घ्याव्यातवर्गातील अध्यापन-शिक्षणातील समस्या, त्यांचा व्यावसायिक विकास, क्षेत्रातील अनुभव इ. विचारात घ्यावे.

अशाप्रकारे शिक्षक प्रशिक्षणातील आंतरवासिता उपक्रमाचे स्वरूप स्पष्ट करण्यात आली आहे.

समारोप :-

अशाप्रकारे आंतरवासिता कालावधीमध्ये शिक्षक प्रशिक्षणार्थींचा सर्वांगीण विकास होतो त्यामुळे भविष्यात जेव्हा तो एखाद्या शाळेवर रुजू होतो त्यावेळेस त्याला या आंतरवासितेचा फायदा मोठ्या प्रमाणात होतो आणि तो कोणाचीही मदत न घेता सर्व प्रकारचे म्हणजे सांस्कृतिक, सामाजिक, दैनंदिन सर्व कामकाज, अध्ययन अध्यापन इत्यादी सर्व कामे परिपूर्णरित्या पूर्ण करतो. यामुळे त्या शाळेत इतर शिक्षकांना तो नवखा शिक्षक शिक्षक आहे असे कधीच जाणवत नाही.

संदर्भ ग्रंथसूची :

१. कुंडले, सुरेखा आणि इ.(२००५) एम. एड. संशोधन मार्गदर्शिका भाग १ व भाग २.
२. डॉ.यु.के.घोरमोडे, कला घोरमोडे. (२००५) शैक्षणिक संशोधनाची मूलतत्त्वे, नागपूर, विद्या प्रकाशन.
३. डॉ.प्रदीप आगलावे.(२०००) संशोधन पद्धतीशास्त्र व तंत्रे, नागपूर, विद्या प्रकाशन.
४. डॉ अरविंद दुनाखे.(१९९८) शालेय व्यवस्थापन प्रशासन व संघटन, पुणे, नूतन प्रकाशन.
५. डॉ.जी.टी.खुरपे.(२०१४) भारतीय शिक्षण प्रणाली आणि व्यवस्थापन, लातूर, अरुणा प्रकाशन.
६. डॉ.म.बा.कुंडले. शैक्षणिक तत्वज्ञान व शैक्षणिक समाजशास्त्र, नाशिक, श्री. विद्या प्रकाशन.
७. डॉ शैला चाव्हाण, प्रा. राजेंद्र थिंगळे, छात्राध्यापक सेवाकाल, नाशिक, इनसाईड पब्लिकेशन.
८. डॉ गोरोबा खुरपे (२०१३) शिक्षक प्रशिक्षणातील आंतरवासिता, लातूर, संकल्प प्रकाशन.
९. स्वा. रा. ती. म. विद्यापीठ नांदेड अंतर्गत येणाऱ्या बीएड चा अभ्यासक्रम
१०. WWW. Internship.कॉम.